
 HOODSTUK TWEE

IN DE STAD WONEN

Filips de Schone mengde zich in 1287 dan wel in de regelgeving rond het verwerven van poorterschap en vanaf het einde van de dertiende eeuw ontstond zoets als buitenpoorterschap – mensen die buiten de stad woonden, maar toch de rechten van die stad verwierven – toch was poorterschap in de eerste plaats een stedelijke aangelegenheid. Het was een juridisch statuut dat door stedelijke autoriteiten verstrekt werd aan individuen die onder de stedelijke jurisdictie ressorteerden. De steden hadden hiertoe het recht op basis van de uitgebreide privileges die zij verwierven in de tiende, elfde en twaalfde eeuw. Deze privileges, vastgelegd in keuren, construeerden de stedelijke vrijheid. Dit impliceerde dat in het gebied van de stad andere wetten en gewoonten golden dan op de omliggende heerlijke gebieden en de inwoners van de stad dus ook andere rechten en vrijheden hadden. Het wonen in de stad bracht deze stedelijke vrijheid met zich mee. De stedelijke ruimte zelf is echter moeilijk te definiëren. Zowel de ontstaanscontext van de stedelijke agglomeraties als de sterke fysieke groei van de steden in de twaalfde en dertiende eeuw zorgden ervoor dat de middeleeuwse stad een voortdurend veranderende ruimte was die bovendien bestond uit een lappendeken van jurisdicties. Net deze veranderingen in de stedelijke ruimte waren bepalend voor de ontwikkeling van een persoonlijk juridisch statuut, het poorterschap. Dit hoofdstuk begint bij het ontstaan van de steden in de tiende en elfde eeuw, daarna zoomt het in op de groei van de twaalfde en

dertiende eeuw om zich dan specifiek te buigen over de impact van deze ruimtelijke realiteiten en veranderingen op het poorterschap.

HET ONTSTAAN VAN DE STEDEN ALS JURIDISCHE EN SPATIALE ENTITEITEN

Stedelijke agglomeraties ontstonden op heerlijk gebied. Hoewel een stad na verloop van tijd zich in veel gevallen hiervan losmaakte, bleef een deel van het heerlijke recht in dit gebied overeind. Het was dan ook de heer van dat gebied, in dit geval de graaf van Vlaanderen, die de stedelijke agglomeratie begiftigde met een eigen recht: de stedelijke vrijheid. Bij hun pogingen de middeleeuwse stad in juridische en ruimtelijke zin te definiëren, kwamen historici dan ook doorgaans uit bij de vroegste wortels van deze woonkernen. Door de focus op het ontstaan van de steden zijn de diepgaande veranderingen van de stedelijke ruimte in de twaalfde en dertiende eeuw grotendeels onderbelicht gebleven.¹⁰² De grondlegger van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in Vlaanderen was de Gentse historicus Henri Pirenne. Hij poneerde in 1905 het klassieke beeld van het ontstaan van een middeleeuwse stad in twee kernen: een versterking uit de negende of tiende eeuw (*castrum*) en een nederzetting van voornamelijk vrije handelaars, maar ook ambachtslieden, die zich kort nadien in de buurt van deze versterking vormde (*portus*). Het is deze tweede kern die vervolgens uitgroeide tot de

102 Door Marc Bloch werd deze vaak overdreven focus op het ontstaan van een historisch fenomeen benoemd als *l'idole des origines*: BLOCH, *Apologie pour l'histoire*, 5-9. Zie ook: BERVOETS e.a., 'Toponymie', 453-455. Getuige hiervan is bijvoorbeeld het werk van GANSHOF, *Over stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn*, waarin hij op pagina 45 stelt niet te veel aandacht te besteden aan de steden vanaf de twaalfde eeuw aangezien het louter gaat over de verdere ontwikkeling van reeds bestaande organismen.

eigenlijke stedelijke agglomeratie.¹⁰³ Een nieuwe generatie historici vanaf de jaren 1950 nuanceerde deze these tot een complexer beeld dat rekening houdt met de gediversifieerde ontwikkeling van verschillende stedelijke kernen, met meer aandacht voor de multinucleaire ontwikkeling van steden als Gent, Ieper en Dowaai en voor de continuïteit van bewoning vanaf de late oudheid.¹⁰⁴ In deze gediversifieerde visie op de ontwikkeling van steden komt de complexiteit van het stedelijke gebied veel meer tot haar recht.

De vroege stedelijke kernen worden in de bronnen met een veelvoud aan termen aangeduid: *castellum*, *urbs*, *suburbium*, *civitas*, *villa*, *oppidum*, *burgus* (en *burg*, *bourg*), *poort*, *vicus* (*wik*), *stede*.¹⁰⁵ Door de schaarste aan bronnen is veel van het onderzoek naar de vroegste ontwikkeling van de steden gebaseerd op een uitgebreide analyse van deze terminologie. De termen zijn echter lastig te vertalen en interpreteren. Conclusies uit een terminologisch onderzoek worden verder bemoeilijkt doordat Vlaanderen zich op het raakvlak tussen de Germaanse en Romaanse gebieden situeert. Het woord *burg* kent een andere ontwikkeling in de Germaanse dan in de Romaanse talen en kan zowel op een burcht als een nederzetting duiden.¹⁰⁶ Hetzelfde geldt voor het woord *castrum* dat naast een (grafelijke) burcht ook een versterkte nederzetting kan zijn.¹⁰⁷ De complexiteit reflecteert zich in de termen om inwoners van deze nederzettingen aan te duiden en in de ontwikkeling van het woord poorter. Deze Middelnederlandse term is afgeleid van het Latijnse *portus* dat vanaf de negende eeuw al niet meer enkel naar een haven verwees,

maar naar een nederzetting in het algemeen.¹⁰⁸ Hiermee maakte de Middelnederlandse terminologie zich los van de Latijnse vorm *burgensis* afgeleid van het Latijnse *burgus* in de betekenis van nederzetting of buitenwijk. In de tiende en elfde eeuw waren deze termen, samen met de fenomenen waarnaar ze verwezen, in volle ontwikkeling. Vanaf de twaalfde eeuw lijken deze ietwat te zijn gestabiliseerd, maar bleven ze sterk afhankelijk van de lokale context of de achtergrond van de auteur of scribent die gebruik maakte van deze termen.¹⁰⁹ Door de zeer snelle groei van de bewoningskernen in de twaalfde en dertiende eeuw werd de terminologie verwijzend naar verschillende soorten nederzettingen meer door elkaar gebruikt.¹¹⁰ Het terminologisch onderzoek naar de woorden voor nederzettingen toont in feite vooral aan dat het niet wenselijk is om zonder meer op basis van terminologie stedelijke agglomeraties te categoriseren en juridische en spatiale kenmerken toe te kennen. Veel relevanter zijn de specifieke ontwikkelingen die deze agglomeraties hebben doorgemaakt op vlak van jurisdictie en ruimtelijke uitbreiding, ongeacht de termen die eraan gegeven werden.

De Vlaamse bewoningskernen ontwikkelden zich chronologisch gezien vrij laat tot stedelijke agglomeraties in vergelijking met andere Europese streken (niet vóór de tweede helft van de negende eeuw). Economisch waren ze voornamelijk gericht op interregionale en zelfs internationale handel via rivieren en zeeroutes.¹¹¹ Aangezien ze alle ontstonden op heerlijk domein (grafelijk domein, domeinen van abdijen of domeinen van kleinere heren) dringt de vraag zich op vanaf wanneer we ze moeten

103 PIRENNE, 'Les villes flamandes', 11 en 31-32. Zie ook: VERHULST, 'The Origins of Towns', 3-5; VAN UYTVEN, 'Les origines des villes', 13-16.

104 De analyse van Pirenne wordt nog volmondig bijgetreden door Ganshof in 1941: GANSHOF, *Over stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn*. Een decennium later zien we reeds voorzichtige nuanceringen bij bijvoorbeeld VAN WERVEKE, 'De steden', specifiek pagina's 187-189 en VAN WERVEKE, VERHULST, 'Castrum en Oudburg', 3-62. Zie de gedetailleerde bespreking van deze nieuwe historiografische traditie bij VERHULST, 'The Origins of Towns', 9-13.

105 Dit werd ook reeds opgemerkt door Pirenne: PIRENNE, 'Les villes flamandes', 20-21 en 26. Recent heeft Jef van Loon zich gebogen over alle verschijningsvormen van termen die een nederzetting aanduiden in de Nederlanden en hoe hieruit uiteindelijk het woord *stad* is ontstaan: VAN LOON, *De ontstaansgeschiedenis van het begrip stad*. Zie ook: VAN UYTVEN, 'Poort', 747-762 en VAN WERVEKE, *Burgus*.

106 Zie de uitgebreide terminologische bespreking van het Germaanse *burg* en Romaanse *bourg* bij VAN LOON, *De ontstaansgeschiedenis van het begrip stad*, 19-126. Zie ook: VAN WERVEKE, *Burgus* en VERHULST, *The Rise of the Cities*, 77.

107 De term *castrum* duidt soms specifiek de versterkingen zelf aan: VAN WERVEKE, *Kritische studiën*, 19-20 en 54-66. VERBRUGGEN, 'Note sur le sens', 147-155. VAN WERVEKE, VERHULST, 'Castrum en Oudburg', 50-51.

108 VAN LOON, *De ontstaansgeschiedenis van het begrip stad*, 127-131 en 171. Zie ook: VAN UYTVEN, 'Poort'.

109 VAN WERVEKE, *Burgus*, 82 en 'aanhangsel: burgus en burgensis', 83-87. Zo bleef het woord 'poort' voor stad, dat over het algemeen in de veertiende eeuw verdween in Vlaanderen, zeer aanwezig in de Gentse bronnen: VAN UYTVEN, 'Poort', 756.

110 Woorden die in het begin van de twaalfde eeuw enkel naar dorpen verwezen, duiden na verloop van tijd door de snelle ontwikkeling van deze bewoningskernen ook steden aan: NICHOLAS, *The Growth of the Medieval City*, 90-91.

111 VERHULST, 'The Origins of Towns', 31-32.

beschouwen als stedelijk. Volgens Alain Derville is de basisvoorwaarde hiervoor dat de grond van de nederzetting vrijgemaakt werd van heerlijke lasten. In sommige steden zoals Gent, Brugge en Sint-Omaars gebeurde dit vrij vroeg.¹¹² Andere steden als Atrecht en Aardenburg betaalden zelfs in de dertiende eeuw nog steeds een afkoopsom aan een heerlijke macht voor de vrijstelling van de grondcijzen.¹¹³ De bevrijding van de stadsgrond uit de handen van verschillende soorten grondheren bracht ook stedelijke jurisdictie over deze grond en haar inwoners met zich mee. Dit gebeurde in veel gevallen slechts op bepaalde vlakken, waardoor de stad een lappendeken van jurisdicties werd en de inwoners vaak onder meer dan een rechtsmacht vielen.

DE GROEI VAN DE GEFRAGMENTEERDE STAD

De algemene tendens van bevolkingstoename die West-Europa kenmerkte tussen 1000 en 1300 was de voornaamste oorzaak van het ontstaan en de groei van de stedelijke agglomeraties. Hier ligt de focus op het groeiproces in de late twaalfde en in de dertiende eeuw in de steden van de Vlaamse ruimte, samen met Noord-Italië de meest geïurbaniseerde Europese regio van die periode.¹¹⁴ De stedelijke groei was een veelzijdig en complex proces dat zich in elke stad op een andere manier manifesteerde. Een corpus aan uiteenlopende bronnen informeert ons over deze groei, vaak indirect. In de historiografie wordt dit proces dan ook voornamelijk casuïstisch per stad benaderd. In mijn doctoraat heb ik de versnipperde informatie over de grote steden van de Vlaamse ruimte samengebracht in een lijvig hoofdstuk waarvan ik hier enkel de voornaamste inzichten en conclusies zal aanhalen.¹¹⁵

De stedelijke groei manifesteerde zich op twee vlakken: verdichting van het weefsel binnen de bestaande bewoningskern en uitbreiding van deze bewoningskern.¹¹⁶ De verdichting van het stedelijke weefsel en de infrastructurele problemen die dit met zich meebracht, kan mooi geïllustreerd worden aan de hand van de goed gedocumenteerde situatie in Dowaaï. Rond 1250 deed het stadsbestuur allerlei pogingen om de snelle groei van de stedelijke bebouwing onder controle te houden. Er kwam een regelgeving rond het plaatsen van poortjes, hekken, drempels en zo meer in de richting van de straat aangezien deze de straten te veel dreigden te versmallen. Soortgelijke zaken dreigden de rivieroever te destabiliseren. Men mocht niet zomaar nieuwe straten aanleggen, varkens mochten niet in de straten gehoed worden en nieuwe huizen moesten een dak van pannen krijgen in plaats van stro. Daarnaast waren er problemen met mensen die zich gemeenschappelijke gronden binnen de stad toe-eigenden om te bebouwen en werden de oorspronkelijke stadsomwallingen – geheel opgeslokt door de bebouwing – gebruikt als zaai- en weidegronden.¹¹⁷

De uitbreiding van het stedelijke weefsel in de vorm van buitenwijken werd in belangrijke mate beïnvloed door de natuurlijke omgeving en dan vooral de loop van waterwegen en de situering van overstromingsgebied.¹¹⁸ Dit is uitermate duidelijk in het geval van Sint-Omaars, waar zich bijna permanent conflicten voordeden over de rechten op de moerasgronden die de stad omringden. Ongeschikt voor intensieve bebouwing, maar des te meer geschikt voor visvangst, jacht, turfwinning en het weiden van vee waren dit gegeerde gronden voor zowel de Sint-Bertijnsabdij en het Onze-Lieve-Vrouwekapittel als voor de stedelijke gemeenschap van Sint-Omaars.¹¹⁹

112 Gent: VERHULST, *The Rise of the Cities*, 115; DERVILLE, *Les villes*, 21; DES MAREZ, Étude sur la propriété foncière, 18-24. Brugge: Galbert van Brugge beschrijft in zijn dagboek het bestaan van een *chartula* naar aanleiding van een bijeenkomst tussen de graaf en de stedelingen op 6 april 1127 waarin bepaald werd dat de *cives nostros* vrijgesteld zijn van de tollén en cijns vandaag en in de toekomst: RIDER, *De multro*, 104, [55] regel 27-41. Sint-Omaars: GANSHOF, 'Note sur une charte de Thierry d'Alsace', 84-96.

113 In Aardenburg bedroeg deze jaarlijkse som 7 lb., tot ze in 1230 werd afgeschaft. In Atrecht werd een dergelijke afkoopsom pas ingesteld in 1245 en vastgelegd op 23 lb. per jaar. Vóór 1245 waren de stedelingen dus nog steeds cijnsplichtig aan de abdij. DES MAREZ, Étude sur la propriété foncière, 18.

114 NICHOLAS, *The Growth of the Medieval City*, 179-180.

115 Voor alle details, zie: BERVOETS, *Quicumque*, Hoofdstuk 4: In de stad wonen.

116 BERVOETS e.a., 'Toponymie', 455-461.

117 Deze zaken werden in verscheidene ordonnances van de schepenen beslist in een periode tussen 1245 en 1255: ESPINAS, *La vie urbaine*, vol. 3, 146-148, nrs. 215 en 217. ESPINAS, *Les finances*, 426, nr. 24 en 436, nr. 40. De omwalling in Dowaaï wordt *creste* genoemd, wat 'opgehoogd terrein' betekent: GODEFROY, *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, vol. 2, 368.

118 W. BLOCKMANS, 'Urban Space'.

119 Voor een uitgebreide bespreking van de Audomaarse moerassen en hoe deze geëxploiteerd zijn in de loop van de middeleeuwen, zie: DERVILLE, 'Le marais de Saint-Omer', 73-93. Eén van de gronden die de spil vormde in een conflict dat jarenlang aansleepte was de *Salperwick*, een hoger gelegen stuk en daarom minder overstromingsgevoelig: GIRY, *Histoire de la ville de Saint-Omer*, 392-393, nr. 15; 411-412, nr. 41 en 42 en zie ook pagina 235-236.

Dit soort conflicten toont hoe de steden niet enkel geïnteresseerd waren in de rechtsmacht over de bebouwde gronden die door de bevolkingsgroei na verloop van tijd de buitenwijken rond de eigenlijke stad vormden, maar ook in onbebouwde grond die voordelig was voor allerlei economische activiteiten zoals visvangst, jacht en veehouderij, maar ook voor het scheren en drogen van laken.

Niet enkel bij de uitbreiding van het stedelijke weefsel botste de stedelijke groei op bestaande heerlijke jurisdictie. Ook bij de verdichting van de stadskern kwam het tot conflicten tussen de verschillende rechtsmachten. Lange tijd heeft het bestaan van een stadsmuur een idee van eenheid binnen deze muren opgeworpen bij historici, zowel wat betreft jurisdictie als het statuut van de inwoners binnen deze muren. Sinds enkele decennia is er in de historiografie meer aandacht voor de verdeeldheid in de premoderne stad en dan vooral voor de vele tussenvormen, gebieden met vage jurisdictie en veranderlijke structuren die men in de steden aantreft.¹²⁰ Deze fragmentatie en transformatie van de stedelijke ruimte in de twaalfde en dertiende eeuw hadden grote gevolgen voor de persoonlijke statuten van de mensen die in het stedelijk gebied woonden en daarmee een niet geringe impact op het poorterschap. In wat volgt bespreken we de groei van de gefragmenteerde stad vanuit vier invalshoeken: materieel, administratief, jurisdictioneel en fysiek. Deze vier tendenzen werkten op elkaar in en construeerden samen de ruimtelijke dimensie van het dertiende-eeuwse poorterschap.

1. MATERIEEL: STADSOMWALLINGEN, VERSTERKINGEN EN POORTEN

Stadsomwallingen waren van een niet te onderschatten betekenis voor de middeleeuwse stad. De primaire functie van de omwallingen, muren, poorten en torens

was verdediging. Toch werden steden slechts gedurende een fractie van hun middeleeuwse geschiedenis belegerd. De rest van de tijd waren de omwallingen ook aanwezig in de stedelijke ruimte en namen ze op die manier een belangrijke sociale en symbolische functie in in het stedelijke leven.¹²¹ Van het begin van de twaalfde – en in sommige gevallen al in de tiende of elfde eeuw – tot het midden van de veertiende eeuw werden in verscheidene streken in West-Europa intensief stadsomwallingen aangelegd.¹²² De vroegste omwallingen gingen de grote stedelijke groei van de dertiende eeuw vooraf. Dit had tot gevolg dat in de decennia erna de uitbreiding van het stedelijke weefsel zich voordeed buiten de oorspronkelijke stadsmuren. In Vlaanderen en Artesië hadden de meeste steden in de eerste decennia van de twaalfde eeuw een eerste omwalling aangelegd. Dit gebeurde doorgaans op initiatief en financiering van de stedelingen zelf.¹²³ Het precieze moment voor de aanleg van de eerste stadsomwalling is in veel gevallen zeer moeilijk te bepalen en zorgt voor heel wat discussie in de historiografie.¹²⁴ De stad Brugge vormt hierop een uitzondering. De eerste omwalling werd daar in allerhaast opgetrokken – gebruik makend van de reeds bestaande grachten – in het jaar 1127, toen de stad zich kort na de moord op graaf Karel de Goede in de Sint-Donaaskerk trachtte te beschermen in de woelige tijd die op de moord volgde.¹²⁵

De sterke stedelijke groei zorgde voor de aanleg van een tweede en in veel gevallen zelfs een derde omwalling in de loop van de dertiende en veertiende eeuw. Ruimtelijke uitbreiding van de steden werden echter allerm minst snel gevolgd door nieuwe versterkingen of omwallingen. Doorgaans kwamen deze er pas in de laatste decennia van de dertiende eeuw. Dit betekent dat dichtbevolkte buitenwijken vele decennia buiten de stadsversterkingen lagen.¹²⁶ Opnieuw is Brugge hiervan een schoolvoorbeeld.

120 Het 46ste nummer van de serie *Studies in European Urban History*, onder leiding van Peter Clark en Denis Menjot, is volledig aan dit thema gewijd, met studies die een grote geografische en chronologische verscheidenheid dekken: CLARK, MENJOT (red.), *Subaltern city?* met een uitgebreide historiografische inleiding op pagina's 9-22.

121 Zie onder andere: JOHNSTON, 'Medieval Town Walls', 68. REYERSON, 'Medieval Walled Space', 88-116.

122 REYERSON, 'Medieval walled space', 89.

123 NICHOLAS, *The Growth of the Medieval City*, 92. Zie ook het overzicht bij DERVILLE, *Les villes*, 53-58. JOHNSTON, 'Medieval Town Walls', 79.

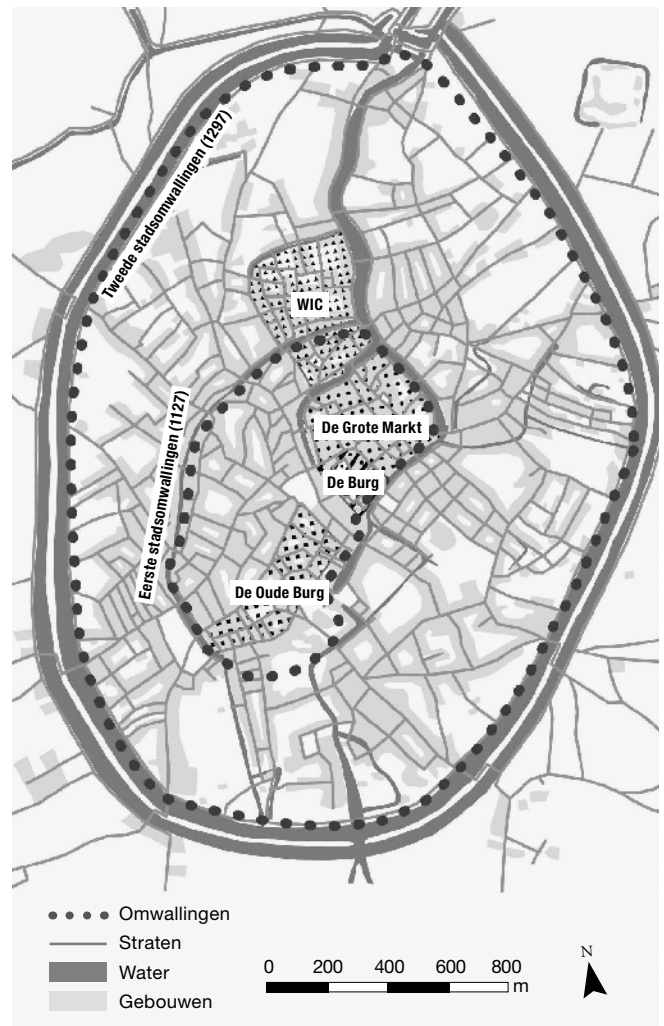
124 Zie voor een uitgebreide bespreking voor elke grote stad van Vlaanderen: BERVOETS, *Quicumque*, vanaf p. 242.

125 Het verslag dat Galbert van Brugge, klerk van de vermoorde Vlaamse graaf, nalietsprekt van in allerhaast opgetrokken versterkingen van hout en aarde langs de reeds bestaande grachten die rond de stad liepen: RIDER, *De multro*, 61-63, [25] regel 56-61. Zie ook: VERHULST, 'Enkele nota's', 5-24.

126 Ook in andere streken, zoals bijvoorbeeld Italië, bleven de dichtbevolkte buitenwijken vaak voor lange tijd onomwijd. NICHOLAS, *The Growth of the Medieval City*, 184.

De eerste permanente omwalling van de stad uit 1127 kende pas in 1297 een opvolger, bijna twee eeuwen later. Opnieuw waren de redenen voor de constructie van deze tweede omwalling militair, ditmaal op initiatief van de Franse koning.¹²⁷ De vergelijking van het tracée van de eerste en van de tweede omwalling toont de enorme groei van de stad in 170 jaar tijd. De tweede omwalling werd vermoedelijk ruim genomen aangezien er tot het einde van de middeleeuwen open ruimte in de stad overbleef.¹²⁸ Gedurende de hele dertiende eeuw echter lagen grote delen van de stad buiten de oorspronkelijke omwalling die volledig omringd werd door bebouwing.

Net als in Brugge werden in veel steden de oorspronkelijke omwallingen in de loop van de dertiende eeuw opgeslokt door de groeiende buitenwijken. De ruimtelijke en economische groei van de stad botste vaak letterlijk met de bestaande stadsomwallingen, wat in tijden waarin het defensieve aspect niet zo belangrijk was, leidde tot exploitatie van de omwalling en grachten of tot afbraak en beschadiging. Het stadsbestuur zag mogelijke inkomsten uit dergelijke exploitaties, maar moest natuurlijk ook de verdediging van de stad in gedachten houden.¹²⁹ In Sint-Omaars legden de schepenen rond 1260 zware boetes op voor het verwijderen van stenen uit de omwallingen voor eigen gebruik en de aanleg van latrines te dicht bij de muren.¹³⁰ Het voorbeeld van de ordonnanties van de schepenen van Dowaaï in de jaren 1250 en '60 bespraken we al.¹³¹ Hoewel deze ordonnanties erop wijzen dat in het midden van de dertiende eeuw de oorspronkelijke omwalling, vermoedelijk aangelegd in de loop van de twaalfde eeuw, zich midden in verstedelijkt gebied bevond en de stad zich uitstreckte aan beide kanten van de muur, werd in Dowaaï pas in 1310 een nieuwe omwalling aangelegd die ook de buitenwijken omsloot.¹³²

Figuur 4 De eerste en tweede omwalling van Brugge (DUMOLYN, 'Economic Development', 40).

127 Het bouwen van de muur nam enkele jaren in beslag. In de stadsrekening van 1298-99 wordt een hele rubriek binnen de uitgaven gewijd aan *pro fortaliciis ville faciendis*. Deze rubriek geeft een idee van de omvang van de werken en de kosten die ze met zich meebrachten. Vanaf de eerstvolgende bewaarde stadsrekening uit 1302 vinden we geen uitgaven aan de omwalling meer terug wat doet vermoeden dat de werken toen afgerond waren. STRUBBE, 'Van de eerste naar de tweede omwalling', 298-299. WYFFELS, *De rekeningen*, vol. 1, 702-706 (rekening 1298-99) en vol. 2.1, 11-127 (uitgaven rekening 1302-03).

128 NICHOLAS, *Town and Countryside*, 58.

129 REYERSON, 'Medieval Walled Space', 88.

130 Deze bepalingen komen uit de registre aux bans: GIRY, *Histoire de la ville de Saint-Omer*, 513, nr. 147; 518, nr. 217 en 224. Voor de datering zie: DERVILLE, 'Le registre aux bans', 86.

131 Zie p. 29 voetnoot 117.

132 De groei van Dowaaï was op dat moment al voorbij haar piek, die zich vooral voorgedaan moet hebben in de eerste helft van de dertiende eeuw. ESPINAS, *La vie urbaine*, vol. 1, 43-44.

 HOOFDSTUK DRIE

JAAR EN DAG EN ANDERE VOORWAARDEN

Uit de dertiende eeuw zijn niet veel bronnen overgeleverd die ons informeren over de manier waarop iemand het poorterschap of de vrijheid van een stad kon verwerven. Wel kunnen we de versnipperde getuigenissen die we hiervan hebben, samenleggen en een interessant beeld reconstrueren van de gelijkenissen tussen de verscheidene steden, de opvallende verschillen en de manier waarop doorheen de tijd voorwaarden werden toegevoegd. De procedures die voorschreven hoe en of een nieuwkomer poorter van de stad kon worden, halen we uit twee totaal verschillende types bronnen. Ten eerste zijn er de ordonanties: normatieve, statische bronnen die een beeld scheppen van de theorie en de wetten rond het verwerven van poorterschap. Ten tweede de poorterboeken en -lijsten: administratieve, dynamische bronnen die ons een unieke inkijk in de praktijk van het poorterschap geven.²⁶⁴ In dit hoofdstuk confronteren we deze twee bronnen met elkaar om tot een genuanceerd beeld te komen van de procedures die leidden tot de verwerving van het poorterschap en die overal in de dertiende eeuw vorm kregen en aangescherpt werden.

Hieruit blijkt al snel dat het verwerven van poorterschap of de stedelijke vrijheid een heel wat complexere

aangelegenheid was dan enkel een jaar en een dag in de stad wonen. Gezien de sterke koppeling tussen de stedelijke ruimte en het juridisch statuut van de inwoners, is het niet verbazingwekkend dat residentie in de stad inderdaad een basisvoorwaarde was voor het verwerven van de stedelijke vrijheid die wijdverspreid was in middeleeuws Europa. Ze werd echter aangevuld met een andere basisvoorwaarde: het respecteren en observeren van de wetten en gewoonten van de stad. Beide voorwaarden komen in zo goed als alle gekende procedures terug – hoewel soms indirect – en zijn aan elkaar verbonden via de termijn van een jaar en een dag. Deze termijn fungeerde als een proefperiode waarin de nieuwkomer zich een waardig lid van de gemeenschap moest tonen. In dit hoofdstuk buigen we ons eerst en vooral over de rechtstermijn van een jaar en een dag en de attestaties hiervan in verband met het poorterschap. Daarna bespreken we de extra voorwaarden waarmee de twee basisvoorwaarden gedurende de dertiende eeuw werden aangevuld. Deze schetsen de evolutie en ontwikkeling van het poorterschap als een juridisch en sociaaleconomisch statuut en leggen de manieren bloot waarop verscheidene steden dit statuut aanwendden om het hoofd te bieden aan de politieke en economische omstandigheden van het moment.

²⁶⁴ De normatieve bronnen zijn in veel gevallen in onderhandelingen met de graaf tot stand gekomen en bevatten dan ook een mengeling van grafelijk en stedelijk recht, terwijl de administratieve bronnen een puur stedelijk product zijn: DECLERCQ, 'Urban Privileges', 379-408.

JAAR EN DAG

‘Sinds jaar en dag ...’ is een uitdrukking die we vandaag gebruiken om te benadrukken dat een situatie reeds geruime tijd bestaat en daarmee een zekere legitimiteit heeft verworven.²⁶⁵ Het idee dat het verloop van een jaar en een dag rechtsgeldigheid aan een situatie geeft, kent attestaties van de Germaanse rechtssystemen tot vandaag in gans Noord- en West-Europa en was van cruciaal belang in diverse juridische situaties, in seculiere en kerkelijke rechtsregels.²⁶⁶ Het gaat hier om een verjarings-termijn die een recht kon doen uitdoven of een recht kon doen ontstaan, waarbij het voor zich spreekt dat het verschil tussen deze twee niet altijd even makkelijk te maken is. Het tijdsverloop van een jaar en een dag is minder eenduidig dan de uitdrukking doet vermoeden. Er zijn aanwijzingen dat ook in de laatmiddeleeuwse rechtbanken niet steeds duidelijkheid heerste over hoe lang de rechtstermijn precies gold.²⁶⁷ Vermoedelijk gaat het om een oorspronkelijke termijn die een versteende uitdrukking werd in de loop van de dertiende eeuw. Bronnen uit de veertiende en vijftiende eeuw wijzen er althans op dat de uitdrukking *jaar en dag* in feite een jaar, zes weken en drie dagen besloeg.²⁶⁸

De termijn van een jaar en een dag vinden we in een waaier aan rechtsvormen terug als een periode waarin een nieuwe rechtssituatie gecontesteerd kon worden. We treffen de termijn veelvuldig aan in het geval van bezits-transacties. De overdracht van onroerend goed van de

ene persoon op de andere ging, wegens erfeniskwesties en andere aanspraken, geregeld gepaard met conflicten.²⁶⁹ Om de betwistingen vlotter te kunnen afhandelen werd van de verkoper geëist, of van andere getuigen, zich een jaar en een dag garant te stellen voor de geldigheid van de verkoop en zo de koper te beschermen tegen aanspraken. Deze verplichting verviel na die termijn aangezien de koper vanaf dan het goed volgens zijn recht zelf verdedigde en het recht op te vorderen uitdoofde.²⁷⁰ Uiteraard was de termijn dan ook van cruciaal belang in het erfrecht. Een erfgenaam van een leen moest binnen een jaar en een dag *verlij* of leenverhef vragen aan de leenheer om het leen te kunnen behouden en ook voor andere roerende en onroerende goederen moest een erfgenaam zijn erfenis binnen een jaar en een dag komen opeisen.²⁷¹ De invulling hiervan kende sterke lokale verschillen, naar gelang van de rechten die een lokale heer zich had toegeëigend. In veel gevallen had een erfgenaam voor de gehele erfenis slechts een jaar en een dag de tijd om de erfenis te komen opeisen, erna kwamen ze de heer van de overledene toe. In een stedelijke context kwamen de goederen in bezit van de schepenen.²⁷² In sommige gevallen werd de termijn van een jaar en dag in erfeniskwesties op een andere manier toegepast. Dan mochten de heer of de schepenen gedurende een jaar en een dag beslag leggen op de bezittingen van de overledene voor de erfgenamen deze konden verwerven.²⁷³ Daarnaast kwam de termijn voor in diverse andere situaties, zoals het opleggen van bestanden, het verkrijgen van handelsprivileges en in het geval van verbanning, misdrijven en vervolgingen.²⁷⁴

265 Volgens Van Dale woordenboek betekent de uitdrukking *sinds jaar en dag* ‘al heel lang’, maar is jaar en dag in juridische zin een wettige termijn. Zie ook: FOCKEMA ANDREAE, ‘Spreekwijzen en vormen’, 13.

266 LÖFSTEDT, ‘An et Jour’, 233–238. Zie het lemma *jaer* in zowel het Vroegmiddelnederlands woordenboek als het Middelnederlands woordenboek waarin de uitdrukking *jaer en dach* aan bod komt: gtb.inl.nl. Zie voor de variëteit aan vroege en late attestaties de voorbeelden die aangehaald worden in onder andere: DUSIL, ‘Jahr und Tag’, 1348–1350; FOCKEMA ANDREAE, ‘Die Frist von Jahr und Tag’, 75–111.

267 Volgens het *Handwörterbuch zur deutsche Rechtsgeschichte* zijn er in de literatuur maar liefst vijf interpretaties van de termijn terug te vinden: DUSIL, ‘Jahr und Tag’.

268 Dit voornamelijk in de Duitse ruimte: FOCKEMA ANDREAE, ‘Die Frist von Jahr und Tag’, 80–84. Zie ook het lemma *weke* in gtb.inl.nl voor de termijn van een jaar, zes weken en drie dagen in de Lage Landen.

269 Zie bijvoorbeeld in Antwerpen in 1221. Volgens een hertogelijke oorkonde moest een poorter die een *allodium*, een erfgoed of een leen wilde verwerven, zich bij de schepenen melden en het goed een jaar en een dag ononderbroken in bezit hebben zonder dat dit ter discussie werd gesteld: WILLEMS, *Les gestes*, vol. 1, 621–622, nr. 18.

270 GODDING, *Le droit privé*, 456–457 en DUSIL, ‘Jahr und Tag’, 1348. Zie ook: CONINCK LIEFSTING, *De algemene beginselen van het bezitrecht*, 169–170. De voorbeelden hiervan uit de dertiende eeuw zijn talrijk, zie: BERVOETS, *Quicumque*, 105–106.

271 FOCKEMA ANDREAE, ‘Spreekwijzen en vormen’, 13–14. En zie betekenis *verlijden*: gtb.inl.nl.

272 Uitzonderingen werden gemaakt voor erfgenamen die in het buitenland verkeerden, zoals bijvoorbeeld in de Vier Ambachten in 1242, in Calais in 1253 en in Gent in 1297: WARNKÖNIG, *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte*, 186–198, nr. 222; ESPINAS, *Artois*, vol. 2, 313, nr. 375 artikel 30; GHELDOLF, *Coutume de la ville de Gand*, vol. 1, 471–472, nr. 23 artikel 104.

273 Dit werd bijvoorbeeld zo bepaald in Bremen in 1186 ten voordele van de keizer: NIERMEYER e.a., *Elenchus fontium historiae urbanae*, vol. 1, 153; en in Diest in 1229 ten voordele van de schepenen, maar dan enkel indien de overledene van buiten de stad kwam en stierf in de stad: NIERMEYER e.a., *Elenchus fontium historiae urbanae*, vol. 1, 386–389, nr. 60.

274 Zie voorbeelden bij BERVOETS, *Quicumque*, 107–108.